

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

БЕНН СТАЙЛ

ПЛАН МАРШАЛЛА

СВІТАНОК ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Переклад з англійської Андрія Павлишина

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2024

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

ЗМІСТ

Передмова	8
Розділ перший. ПРОЛОГ	13
Розділ другий. КРИЗА	27
Розділ третій. РОЗРИВ	71
Розділ четвертий. ПЛАН	105
Розділ п'ятий. ПАСТКА	141
Розділ шостий. ЄДНІСТЬ	173
Розділ сьомий. ПЕРЕКОНУВАННЯ	208
Розділ восьмий. КОВБАСА	254
Розділ дев'ятий. ПУТЧ	271
Розділ десятий. ПЕРЕВАЛ	283
Розділ одинадцятий. РОЗВ'ЯЗКА	304
Розділ дванадцятий. РОЗМЕЖУВАННЯ	345
Розділ тринадцятий. УСПІХ?	395
Розділ чотирнадцятий. ВІДЛУННЯ	441
Подяки	474
Перелік дійових осіб	476
Додаток А: Промова про доктрину Трумена	505
Додаток В: Гарвардська промова Маршалла	511
Додаток С: Бази даних	515
Додаток D: Мапи	532
Список використаних джерельних матеріалів	537
Іменний та предметний покажчик	579

ПЕРЕДМОВА

У 1944 році Франклін Д. Рузвельт вирішив сформувати новий, орієнтований на співпрацю післявоєнний лад. Він вважав, що в новому устрої Радянський Союз стане великою державою зі своїми особливими інтересами. Водночас нові Організація Об'єднаних Націй і Міжнародний валютний фонд спрямовуватимуть його до взаємодії з порядком денним, який сприятиме американській безпеці й процвітанняю, – порядком денним, заснованим на вільній торгівлі та повазі до незалежності слабших сусідів.

Однак невдовзі після смерті Рузвельта, у квітні 1945 року, стало зрозуміло, що Іосіф Сталін має власні плани і що він не збирається грати за американськими правилами. Перед самим Новим 1946 роком, коли закінчувався термін ратифікації угоди з МВФ, він вийшов із неї. Насправді ж Сталін ніколи не мав наміру пристосовувати радянську політику до вимог членства. Він лише прагнув отримати дві вигоди від співпраці при створенні нової організації. Першою з них було повернення інших країн до грошової системи, що підвищило б вартість радянського золотого запасу. Він отримав це, не беручи участі в роботі. Другою було продовження безумовної фінансової допомоги США його країні, подібно до отримуваної СРСР під час війни.

Коли стало зрозуміло, що допомоги не буде, Сталін втратив інтерес до МВФ. Що стосується Організації Об'єднаних Націй, то Сполучені Штати задовольнили його першочергову вимогу: право вето в Раді Безпеки. Через це він вважав, що членство Радянського Союзу не перешкоджає розширенню його кордонів – що він і заходився робити в 1946 році.

Тим часом природні союзники Америки в Західній Європі балансували на межі економічного, соціального та політичного колапсу. ООН і МВФ, створені для підтримання миру і стабільності, а не для їх досяг-

нення, були безсилі зупинити це падіння. Тому в 1947 році Державний департамент президента Гаррі С. Трумена, який тепер очолював генерал Джордж Маршалл, відмовився від Рузвельтового проекту «Єдиного світу». В умовах жорсткого дефіциту часу вирішено було сформулювати нову економічну і безпекову архітектуру, що відповідала би Європі, розділеній на два світи: капіталістичний і комуністичний.

У цій книжці, на відміну від попередніх досліджень, план Маршалла розглядається значно ближче до епіцентру зародження Холодної війни. Це підкреслює серйозність, з якою Сталін ставився до загрози, яку цей план становив для його нової буферної зони в Центральній та Східній Європі, яку він так важко виборов. Проект радянського лідера для післявоєнної Європи передбачав, що американці підуть, залишивши після себе слабку, рустикальну Німеччину, чиї невпинні репарації фінансуватимуть радянську реконструкцію і розвиток. План Маршалла, однак, пропонував подальшу енергійну присутність США, підкріплену капіталістичною реіндустріалізацією Західної Німеччини в самому серці інтегрованої капіталістичної Західної Європи. Багато з найдраматичніших епізодів початку Холодної війни, як-от празький переворот і берлінська блокада, були зумовлені рішучістю Сталіна підірвати план Маршалла та американський вплив у Європі загалом. З іншого боку, підтримка Вашингтоном нового трансатлантичного військового альянсу була неохочим визнанням того, що економічна безпека в Західній Європі не буде гарантована без фізичної безпеки.

Інституції, що постали внаслідок втілення плану Маршалла, зокрема Європейський Союз і НАТО, залишаються важливими елементами повоєнного ліберального міжнародного ладу, навіть якщо сьогодні вони зазнають більшої критики, ніж будь-коли з моменту їх заснування. Показуючи, як розвивався план, я залучив нові матеріали з американських, російських, німецьких і чеських джерел, завдяки яким, сподіваюся, ця важлива історія набуде ще більшого резонансу. А з огляду на постійну пристрасть до створення нових «планів Маршалла» для вирішення світових проблем, історія старого, оригінального плану, на мою думку, варта того, щоб її розповісти.

Йосиф Сталін, Уїнстон Черчилль та Гаррі Трумен зі своїми командами
на конференції у Потсдамі, 17 липня 1945 року.
Джерело: Wikimedia Commons

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

ПРОЛОГ

Найвеличнішим діянням президентства Джорджа Вашингтона стала його відставка. Перемігши у війні наймогутнішу державу світу, уславлений генерал міг би керувати своєю країною як європейський монарх – до самої смерті. Проте, сповнений рішучості відмежувати Сполучені Штати від політичного устрою материнського континенту, він відмовився від третього чотирирічного терміну перебування на посаді. У прощальній промові 19 вересня 1796 року Вашингтон закликав своїх співвітчизників «уникати постійних союзів з будь-якою частиною іноземного світу», передусім із Європою. «Європа, – сказав він, – має низку основних інтересів, які до нас мають [...] дуже віддалений стосунок. Тому вона мусить часто втягуватися в суперечки, [...] чужі нашим інтересам». Тож «нерозумно [...] вплутуватися» в «комбінації та колізії її дружб чи ворожнеч»¹. Покоління американських державних діячів згадуватимуть його застереження з пієтетом, а іноді й з острахом.

Проте через півтора століття, у 1945 році, міркування першого президента Америки здавалися геть ідилічними. Сполучені Штати щойно пережили упродовж тридцяти років дві світові війни, які забрали 522 000 життів американців, причому обидві були розпочаті за чотири тисячі миль від їхніх берегів. Коли Німеччина 7 травня капітулювала, в Європі перебувало 3 077 000 американських військових.

Після завершення в 1918 році Першої світової війни в Сполучених Штатах запанувало глибоко вкорінене прагнення народних мас дистанціюватися від Європи – і знову погодитися із настановами Вашингтона. Ці настрої називали просто «ізоляціонізмом», але вони охоплювали

чимало різних тенденцій. У 1930-х роках ізоляціонізм сповідували пацифісти, прихильники комуністів і фашистів; серед них були ті, хто симпатизував Німеччині, і ті, хто вважав французький та британський опір безнадійним. У 1939 році менше трьох відсотків американської громадськості підтримували вступ Сполучених Штатів у чергову європейську війну на боці Франції та Великої Британії; 30 відсотків навіть висловлювалися проти торгівлі з будь-якою воюючою країною². Каналізувала ці настрої низка законів про нейтралітет, ухвалених для того, щоб утримати Сполучені Штати від втягування у війну з будь-якою із воюючих сторін. У 1935 році законодавці запровадили ембарго на торгівлю зброєю та іншими військовими матеріалами. Наступного року Конгрес додав заборону на отримання позик чи кредитів воюючими сторонами, що відображало висновки так званого Комітету Ная, котрий вважав, що саме банкіри підштовхнули країну до попередньої європейської катастрофи.

Нищівний напад Японії на Тихоокеанський флот США в Перл-Гарборі в грудні 1941 року зруйнував цю потужну інерцію. Сполучені Штати повернулися до участі у війні в Азії та в Європі, проте цього разу в Білому домі були переконані, що необхідно створити структури, покликані запобігти майбутнім конфліктам. Для запобігання військовій агресії постане Організація Об'єднаних Націй з міцною Радою Безпеки, а для запобігання тому, що міністр фінансів Генрі Моргентау назвав «економічною агресією», – Міжнародний валютний фонд (МВФ) і Міжнародна торговельна організація (МТО). США також збиралися тиснути на свого обраного союзника, Велику Британію, з метою демонтажу її імперських інституцій, які кидали моральний і практичний виклик такому уявленню про майбутнє. Незручні поступки мали би бути зроблені новому й набагато сильнішому вимушеному союзникові, Радянському Союзу, аби заручитися його підтримкою і співпрацею. Спільно зі звільненим Китаєм ця «четвірка поліцейських», як це бачилося президенту Франкліну Д. Рузвельту, контролювала б свої частини земної кулі. Це була стратегія, яка незграбно поєднувала інтернаціоналізм Вільсона з розподілом сфер впливу Монро.

Рузвельт публічно заявив, що його надії на «миролюбний» Радянський Союз «розбилися на друзки» після бруталного і неспровокованого вторгнення до Фінляндії в листопаді 1939 року, частково мотивованого страхом Сталіна, буцімто Німеччина чи Велика Британія можуть використати цю країну як базу для нападу на Ленінград. Рузвельт засудив сталінський уряд як «диктатуру, таку ж абсолютну, як і будь-яка інша у світі»³. Проте він чітко усвідомлював, що перестороги Джорджа Вашингтона щодо запутаності стосунків у Європі ніколи не полишали душу

його нації. Впевнений, що американська громадськість не схвалить тривалої європейської окупації, Рузвельт був сповнений рішучості вивести війська з Європи одразу після капітуляції Німеччини – впродовж двох років. Цей пріоритет зумовив його наполегливі зусилля щодо співпраці зі Сталіним, попри те, що він не мав жодних романтичних ілюзій стосовно комуністичного авторитаризму, як дехто в його адміністрації. Але це також пояснює постійну напругу між Білим домом і Державним департаментом, включно з дипломатичним корпусом у Москві, який вважав небажання президента протистояти Кремлю зловісним для післявоєнного ландшафту знаком, – ландшафту, в якому Сталін міг би вільно нав'язувати свою волю окупованим радянськими військами територіям.

Британський прем'єр-міністр Вінстон Черчилль поділяв ці побоювання, особливо коли йшлося про Польщу, – країну, яку він вважав бар'єром для радянської експансії на захід, так само, як Сталін вважав її бар'єром для західних зазіхань⁴. Але Рузвельт так ніколи й не пристав на бачення Черчиллем Британії та Америки, які йдуть пліч-о-пліч у післявоєнну епоху. «Президент поділяв широко розповсюджену американську підозрілість супроти Британської імперії, якою вона була в минулому», – зазначив міністр закордонних справ Ентоні Іден. І він «не боявся, що інші світові держави», окрім Сполучених Штатів, «можуть взяти на себе цю роль» після війни⁵. Проте до 1947 року цей страх цілковито заповнить свідомість посадовців Державного департаменту та Пентагону.

Воєнна конференція Великої трійки в Ялті в лютому 1945 року стала останньою зустріччю Рузвельта зі Сталіним віч-на-віч, останнім шансом примирити суперечливі інтереси щодо форми післявоєнної Європи до того, як просування радянських, американських і британських військ вирішить питання на полі бою. Оскільки Вашингтон і Москву не об'єднувало нічого, окрім нацистського ворога, якого вже незабаром мали перемогти (і з яким Сталін співпрацював у 1939–1941 роках), перспектива досягнення справжньої згоди здавалася примарною. Усвідомлюючи, що втомлена війною американська громадськість обмежує його військові та політичні важелі впливу, президент мусив більше покладатися на шарм, ніж на зброю, щоб переконати Сталіна дозволити справжню політичну незалежність на Сході. Однак, сповнений рішучості домогтися членства СРСР в новій Організації Об'єднаних Націй і вступу у війну проти Японії, Рузвельт був готовий багато чим поступитися в Європі – не в останню чергу польською демократією і військовими репараціями із західних окупаційних зон Німеччини, – щоб отримати бажане. Утім, ті хитрощі, до яких він вдавався, були здебільшого нівельовані повсюдною

нааявністю радянської прослушки в американській резиденції та спрямованих мікрофонів за її межами⁶. Зважаючи на подальшу поведінку СРСР в ООН та неминучість розробки ядерної зброї в США, Рузвельт занадто дорого заплатив за поступки Сталіну.

Сталін також покладався на свій шарм, щоб ухилитися від зобов'язань стосовно території, яку незабаром контролюватиме Червона армія. «Не хвилюйтеся, – сказав він своєму схвильованому міністру закордонних справ В'ячеславу Молотову після того, як прочитав американський проект «Декларації про визволену Європу». – Ми розберемося з цим по-своєму пізніше. Питання у співвідношенні сил»⁷. Щодо відносин зі Сполученими Штатами, які могли по-іншому інтерпретувати Ялтинські домовленості, йому було так само байдуже. «Найкращі приятні, – казав він, – це ті, що ґрунтуються на непорозуміннях»⁸.

Далебі, «коли ми виїздили з Ялти, – згадував радянолог з Державного департаменту Чарльз (Чіп) Болен, – була надія на справжню співпрацю з Радянським Союзом з політичних питань після війни»⁹. У дні війни, як писала преса, союзники керувалися «духом Ялти»¹⁰. Утім, приховані певний час проблеми майже одразу виринули на поверхню. Наприкінці березня 1945 року, розлючений тим, що Москва підриває польську незалежність, а також її ставленням до американських військовополонених (не таким уже й жахливим за радянськими мірками) на території, звільненій Червоною армією, Рузвельт грюкнув по бильцю свого інвалідного візка: «Ми не можемо мати справу зі Сталіним. Він порушив усі свої обіцянки, які дав у Ялті»¹¹. До 1947 року і в Сполучених Штатах, і в більшій частині Європи Ялта стане «синонімом зради свободи і умиротворення світового комунізму»¹². Це матиме далекосяжні наслідки.

* * *

Раптова смерть Рузвельта у квітні 1945 року шокувала й засмутила Сталіна. Інстинктивно недовірливий, він запідозрив нечесну гру. Звіти розвідки повідомляли йому, що у Вашингтоні набувають ваги антирадянськи налаштовані прихильники жорсткої лінії¹³. Втім, смерть президента привела до влади особу, непідготовлену до цієї роботи, котра не мала ані бажання, ані здатності перекроїти післявоєнну зовнішню політику та політику безпеки, які вона успадкувала.

«Хто в біса такий цей Гаррі Трумен?» – запитав Рузвельта недовірливий начальник його апарату адмірал Вільям Легі за дев'ять місяців до того, дізнавшись, що з'їзд демократів у 1944 році обрав його канди-

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

КРИЗА

«Блаженні мертві, – читаємо ми графіті на стінах Райхстагу, чи то пак того, що від нього залишилося, – бо їхні руки не мерзнуть».

Був лютий 1947 року; дев'ятнадцять тисяч берлінців упродовж минулих трьох місяців мусили лікуватися від обмороження. Річ не в тому, що вони не були готові до зими. Ні, вони почали копати тисячі могил для тих, хто помре від холоду і голоду до весни, ще восени 1946 року, якраз перед тим, як земля замерзла¹.

За словами Черчилля, Європа одразу після війни була «купою руїн, розсадником пошестей і ненависті»². Канали заблоковані, річки замерзли, мости обвалилися, дороги вкриті вибоїнами, залізничні колії понівечені, заводи зруйновані вщент. У Німеччині, яка колись була майстернею Європи, російські мародери довершили те, чого не встигли зробити бомби союзників. Фермери вирощували лише те, що могли спожити самі, не надто вірячи, що взагалі зможуть бодай щось виростити. У цивілізації, заснованій на складному розподілі праці між містом і селом, це означало повсюдний голод, недоїдання і смерть.

Газета «*New York Times*» назвала Європу «Новим темним континентом» – місцем, «яке жоден американець не здатен зрозуміти». На більшій частині Європи все ще панували беззаконня, гвалт, ба навіть дикість. Британський військовий губернатор у німецькому Ганновері описував щоденні сцени «мародерства, сутичок, згвалтувань, убивств». Військовий репортер Леонард Мослі задокументував сюрреалістичну сцену за участі «лементуючих людей», які грабували «крамницю дверних ручок [...] копали ногами, дряпали і лупцювали залізними прутами тих, у кого

заклик Паттерсона про негайну допомогу Греції й Туреччині. Тепер Ачесон хотів піти далі, закликаючи вивчити «ситуації в інших частинах світу, що можуть вимагати аналогічної фінансової, технічної та військової допомоги з нашого боку»¹⁴³.

Меморандуми Клейтона і Ачесона підготували ґрунт для потужного дипломатичного наступу, покликаного перешкодити Кремлю поширити свій вплив поза межі окупованої ним частини Східної і Центральної Європи. Проте водночас державний секретар вирушить до Москви, щоб спробувати врятувати співпрацю на теренах країни, котра мала найбільше стратегічне значення і для Сполучених Штатів, і для Радянського Союзу – до Німеччини.

Примітки

- ¹ Isaacson and Thomas (1986 [2012]:386).
- ² Промова Черчилля (травень 14, 1947), цит. в: Isaacson and Thomas (1986 [2012]:386).
- ³ Lowe (2012:xiv, 99); *New York Times Magazine* (March 18, 1945:5).
- ⁴ Judt (2005:13, 17).
- ⁵ Lowe (2012:50, 147, 150, 204–5, 229, 242–43, 262); Judt (2005:24, 34, 42, 4950); Kershaw (2015:473–79).
- ⁶ Kershaw (2015:470–71, 474).
- ⁷ Judt (2005:14–17, 23, 27, 30).
- ⁸ Fursdon (1980:20).
- ⁹ Isaacson and Thomas (1986 [2012]:288).
- ¹⁰ Lowe (2012:48); Siklos (1991:1); Judt (2005:39); Truman I (1955:102).
- ¹¹ Judt (2005:86).
- ¹² Lowe (2012:201); Siklos (1991:1); Judt (2005:21).
- ¹³ Judt (2005:89).
- ¹⁴ Judt (2005:17).
- ¹⁵ Ачесон – Гаррі Гопкінсу, меморандум, «The Maintenance of the Civilian Economy of Liberated Areas Is an Essential Instrument of Total War», December 26, 1944, [в:] *FRUS, 1945*, II: 1060.
- ¹⁶ Kennan I (1967:281–82).
- ¹⁷ Swain (1992:35).
- ¹⁸ Taylor (November 22, 1945).
- ¹⁹ Kershaw (2015:488–89, 494, 501–2).
- ²⁰ *Life* (December 24, 1945:22).
- ²¹ Chace (1998:135).
- ²² Бевін, промова, лютий 21, 1946, *House of Commons Debates*, Vol. 419, с. 1365.
- ²³ Brookshire (1995:100).

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

РОЗРИВ

9 березня 1947 року літак Маршалла С-54 прибув з Берліна до Москви. Був ясний, сніжний день. Готуючись до зустрічі кортежу держсекретаря, радянці прикрасили територію навколо посольства, створивши «віртуальне потьомкінське село», щоб продемонструвати героїчне економічне відновлення країни. Проспекти блищали, сміття вивезли в сусідні провулки. Рішення Маршалла зупинитися в Спасо-Гаусі, резиденції посольства, було мудрим або вдалим; відремонтований готель «Москва», де зупинився його персонал, прослуховували¹.

Джордж Кетлетт Маршалл був першим американським генералом, якому присвоїли ранг п'ятизіркового, і першим кадровим військовим, призначеним державним секретарем. Формаліст на межі грубошів, він називав усіх колег на прізвище і сподівався, що всі поводитимуться з ним так само. «Тільки моя дружина кличе мене Джорджем», – виправляв він Трумена. Генерал ставився до співрозмовників ввічливо і вимагав того ж від них, у тому числі й від особи, задля якої він прибув до Москви. Коли під час бенкету Молотов запитав, чи те, що в Америці солдати стають державними діячами, означає, що «військові карбують крок»*, Маршалл відвернувся. «Будь ласка, скажіть пану Молотову, що я не впевнений, що розумію сенс його зауваження, – сказав він своєму

---

* Неперекладна гра слів, заснована на тому, що церемонійний «пруський» карбований крок англійською мовою офіційно називають «goose step», дослівно «гусячий крок», відтак слова Молотова могли означати «військові ходять як гусаки». – *Прим. пер.*